ڊاڪٽر احسان دانش

سراج ميمڻ جي ڪهاڻين جو تنقيدي اڀياس

A Critical Study of Siraj Memon's Short Stories

Abstract

The Sindhi short story, now over a century old, has absorbed various local and global literary trends and influences over time. The pioneers of the modern Sindhi short story have enriched its beauty through innovative experimentation. Among the prominent and trendsetting writers of the 1960s, Siraj Memon holds a highly respected position. Although he began writing in the 1950s and initially experimented with poetry under the pen name "Bismil," he first gained recognition as a translator and short story writer. Siraj was a passionate lover of Sindh, and it would not be an exaggeration to say he was among its true admirers. The sweetness of this love is evident in his writings. This research paper discusses how Siraj Memon is considered one of the most significant short story writers of his time. His stories feature vivid and relatable characters, including both ordinary individuals and mythical figures. Additionally, this paper highlights trends in his work such as romanticism, realism, imagination, and fantasy. Many of Siraj's stories portray a cosmopolitan culture and urban life, particularly emphasizing the social and psychological issues faced by youth. He became a voice for the oppressed classes, presenting their struggles through a realistic lens. Stories like "Hik Murd Tre Lasha" (One Man, Three Corpses), "Undeh Jo Vanh" (The Tree of Darkness), and "Bhuhni" (First Success) serve as excellent examples of his literary craft. A study of his short stories reveals that some of his works transcend time and space, becoming timeless creations that have left a lasting mark on Sindhi literature.

Keywords: Sindhi short story, experimentation, romanticism, realism, cosmopolitan

ڪهاڻيءَ مان "ڳَهڻ" جو مطلب وٺي، مطمئن ٿيڻ ايڏو سولو ناهي. ادب جا نقاد ان اشتقاقي وصف مان هر گز مطمئن نہ ٿيندا، ڇوتہ ڪهاڻي مختصر هوندي بہ پنهنجي اندر هڪ جهان رکي ٿي، جنهن کي رڳو "ڪهڻ" ۽ "ڇوڻ" ڇئي نظر انداز نہ ٿو ڪري سگهجي.

ڪهاڻيءَ جا ورَ ۽ وڪڙَ، ان جون هيناهيون ۽ متاهيون بين لفظن ۾ ان جو فن ۽ آرٽ، ان جون وسعتون ۽ گهرايون، ان جون باريڪيون ۽ حسناڪيون رڳو چوڻ جون چيزون ناهن، ان حقيقت کي سمجهڻ ۽ ساڃاهڻ لاءِ هڪ خاص بصيرت ۽ بصارت جي گهرج آهي، ڇوته اهي سڀ شيون هڪ طرف احساس جي نازڪ ڏورين سان ٻڌل آهن ته ٻئي پاسي هنر ۽ ڪاريگريءَ جون گهرجائو آهن. ڪهاڻي ڪا خالي بينچ به ٿي سگهي ٿي، ته ڪنهن رشتي جو حسن به. ڪهاڻي ڪنهن حادثي مان جنم وٺي پولارن ۾ الوپ به ٿي سگهي ٿي ته پٿر تي لڪير وانگر دائميت به ماڻي سگهي ٿي. ڪهاڻي هڪ لمحي جو درد به آهي ته زندگيءَ جي گونج به. "ڪهاڻي نه رڳو مختصر لفظن ۾ زندگي جي عڪاسي آهي. پر ليکڪ جي زندگيءَ متعلق نظرين جو مثبت اظهار پڻ آهي. حقيقت ۾ ڪهاڻي جو ڪارج پڙهندڙ جي احساساتي حس کي تيز ڪرڻ آهي، ان جو بنيادي واسطو پڙهندڙن جي جذبن سان آهي ۽ ڪهاڻي تجربن ۽ واقعن کي محسوس ڪرائڻ جو نالو آهي." [1] "ڪنهن ڪامياب ڪهاڻيءَ کي مائڪرو اسڪوپ هيٺان رکي مستقل نوعيت جا ترڪيبي جزا پيدا نه ٿا ڪري سگهجن. . . . ڪهاڻي جذبن کان وڌيڪ احساس جي سطح کي ڇهندي آهي ۽ ائين به آهي ته ڪهاڻي وقت جي ڪنهن خاص مقام تي هيسجي رڪجي نه ويندي آهي، ايندڙ دور ۾ ٻرانگهه لڳائڻ جي صلاحيت رکندي آهي. " [2]

هتي ڪهاڻي جي تاريخ ورجائڻ ضروري نه آهي، تنهن هوندي به ايترو ته سيني کي خبر آهي ته "اڻويهين صديءَ جي صنعتي دور جي مصروفيتن جي توڙ لاءِ شارٽ اسٽوري لکڻ جي شروعات ٿي. مختصر ڪهاڻي جي مقبوليت جو هڪ سبب اهو به هو ته اها اڌ ڪلاڪ ۾ آساني سان پڙهي سگهجي پئي. ايڊگر ايلن پو ۽ ايچ جي ويلز ٻنهي جي مختصر ڪهاڻي بابت تقريباً اها ئي راءِ آهي. تنهن ڪري مختصر ڪهاڻيءَ جو ڪينواس تمام محدود آهي. ان ۾ زندگيءَ جي ڪنهن خاص پهلوءَ، واقعي يا واقعي ۾ موجود ڪردار کي مرڪز بڻائي پيش ڪيو ويندو آهي. جيڪو ڊرامائي طور تي ظاهر ٿيندو آهي ۽ هڪ گهرو تاثر ڇڏي ويندو آهي. . . جيڪڏهن ڪو ناول سالن تي محيط هجي ٿو ته افسانو وري ڪجهه ڏينهن ۾ پنهنجو سفر پورو ڪري ٿو." [3] ڪهاڻيءَ جي اختصار جو عالم اهو به آهي ته ڪڏهن ڪڏهن اهو هڪ پلَ جو داستان ۽ هڪ لمحي جو لقاءُ به بڻجيو وڃي. اختصار جي اها ئي خوبي ڪهاڻي جو اصل حسن آهي. هڪ مڪمل ۽ خوبصورت مختصر ڪهاڻيءَ جي ٻين خاصيتن سان گڏ اها به هڪ خاصيت آهي ته اها پڙهندڙ جي شعور جي اونهائيءَ ۾ هڪ گهري احساس ۽ تجربي جي صورت ۾ پيهجي ويندي آهي. "ڪهاڻي هڪ مخصوص تخليقي عمل هجڻ ڪري هڪ جمالياتي تجربو (Aesthetic Experience) به آهي. جيڪو اسان کي معنيٰ جي ڳولا سان گڏوگڏ هڪ خوشيءَ

سان مالا مال ڪري ٿو... ”مختصر ڪهاڻي صنعتي انقلاب جي شروعاتي ڏينهن جي عطا آهي. ان جو فڪري پس منظر مغربي يورپ جي پروٽيسٽنٽ تحريڪ آهي. ڪيٿولڪ سياسي نظريي جي نا ڪامي آهي. پراڻي مابعد الطبيعات جو زوال آهي. جاگيرداري سماج جي سياست جِي ميدان مان هار آهي.“ [4]

مختصر ڪهاڻيءَ جي جنم جي جاءِ جيڪا بہ هجي پر ان جو زمين سان اٽُٽُ رشتو آهي. زمينَ جتي ريشمي تارن سان جُڙيل تعلقَ آهن، جتي محبتون، نفرتون، دوکا ۽ دغائون آهن، جتي حسرتون ۽ ملال آهن. انسان اڪثر آسماني حادثن کان بي خوف پر ڌرتي جي درد سان جُڙيل هوندو آهي. ڌرتي جتي چاهتن ۽ وحشتن جون نديون گڏ گڏ وهن ٿيون، ڌرتي جتي روز نوان رشتا جنم وٺن ٿا، جتي روز ٽٽل احساسن جون ڪرچيون بہ ميڙٽيون پون ٿيون، ڌرتي جتي روز گل ٽڙن ٿا ۽ روز گهٽيل خواهشن جو خون بہ ٿئي ٿو. ڪهاڻي سڄي ڌرتي جي خوشين ۽ غمن کي پنهنجي آغوش ۾ سمهارڻ جو ساهس رکي ٿي. اقبال آفاقي درست لکيو آهي تہ ”ڪهاڻي مڪمل طور تي هڪ استخاري صنف آهي. هن جا پير زمين سان جڙيل هوندا آهن. هن ارضي زندگي سان مڪمل طور تي ڳنڍيل. زندگي جيڪا غير مستقل، تبديل نہ ٿيندڙ وراهيل ۽ تمام منجهيل آهي. جنهن جو لينڊ اسڪيپ هر لمحي ٽوڙ ڦوڙ جو شڪار آهي. جنهن جا رستا وروڪڙ ۽ نانگ وانگر انگڙ ونگڙ حال جي دائري مان نڪري مستقبل جي لاهين ۾ لهي ويندڙ آهن. ان ڪري هڪ ڪهاڻيڪار لاءِ ڪيترن ئي لاڳاپيل معاملن جي ڄاڻ رکڻ ۽ موضوع بابت تفصيل سان ڄاڻڻ پهريون شرط آهي. . . . “ [5] هڪ سٺو ڪهاڻيڪار جڏهن ڪنهن پلاٽ جي چونڊ ڪندو آهي تہ ان جو گهڻ رخو جائزو وٺندو آهي. جيستائين ڪنهن ڪهاڻيڪار جي ذهن ۾ پلاٽ جي هر ڪُنڊ ۽ پاسو ان جا امڪاني لاها چاڙها نہ هوندا تيسيتائين ڪا بہ ڪهاڻي پنهنجي پوري تاثر سان پڙهندڙ جي ذهن تائين نہ پهچي سگهندي. پلاٽ جون ڪيتريون ئي باريڪيون آهن جن جي اظهار سان ڪهاڻي هيڪاندي حسين بڻجي ويندي آهي. ”هڪ ڪهاڻيڪار کي پنهنجي پهچ ۽ رسائيءَ جي ننيڙڙي دائري اندر رهندي اثرانگيزيءَ جا ڪرشما ڏيکارڻا پوندا آهن. تنهن ڪري ڪهاڻيڪار جو ڪم گهڻو مشڪل آهي. اهو ڪم ڪنير وانگر مٽيءَ ۾ ٻيوت ٿيل ۽ زمين سان جُڙيل ماڻهوءَ جهڙو آهي. ان لاءِ ڪاريگريءَ سان گڏوگڏ صبر ۽ استقلال جي ضرورت بہ پوندي آهي. ان کان علاوه، بغاوت ۽ انڪار جو حوصلو سٺو افسانو لکڻ ۾ مددگار ٿيندو آهي.“ [6]

مختصر ڪهاڻيءَ جي مانداڻ جي ان سڄي پس منظر ۽ حيرتن ۽ حقيقتن جي جهان ۾ جهاتي پائڻ کان پوءِ جڏهن اسان سنڌي ڪهاڻي ۽ خاص طور جديد سنڌي ڪهاڻي جي

ڳالهہ ڪندا سين تہ اها ڪنهن بہ طور انهن حقيقتن کان جدا ڪا چيز محسوس نہ ٿيندي. ان ۾ ڪو شڪ ناهي تہ سنڌي ڪهاڻي پوري هڪ صديءَ جي ڇمار ماڻيندي ڪيترن ئي مقامي ۽ غير مقامي ادبي لاڙن ۽ رجحانن جو اثر قبول ڪيو آهي ۽ جديد سنڌي ڪهاڻي جي اڏٺارن ڪن نون تجربن سان بہ سنڌي ڪهاڻي جي حسن کي نکاريو آهي. جديد سنڌي ڪهاڻيءَ جي تہ مورتي اياز قادري، جمال ابڙي ۽ غلام رباني آگري کان نسيم کرل، امر جليل، سراج، آغا سليم، نورالهديٰ شاهہ، ثميره زرين، ماڻڪ، شوڪت شوري، انيس انصاري ۽ فهميده حسين تائين ئي نہ پر رسول ميمڻ، طارق عالم، منظور ڪوهيار، اخلاق انصاري ۽ زيب سنڌي کان طارق قريشي، منور سراج، قربان جتوئي، امر لغاري، ممتاز لوهار، محمد هاشم حامي، انور ڪاڪا، جهانگير عباسي ۽ مجيب اوٺي تائين سنڌي ڪهاڻي پنهنجي جوهر ۾ سدائين نئين جوت ۽ جوالا سان لکي وئي آهي.

خاص طور 60 واري ڏهاڪي جي اهم ۽ ڪهاڻيءَ کي نئون لاڙو ڏيندڙ ڪهاڻيڪارن مان سراج جو نالو ۽ حوالو نهايت محترم ۽ معتبر آهي. جيتوڻيڪ سراج لکڻ جي شروعات 50 واري ڏهاڪي کان ڪئي هئي ۽ "بسمل" جي تخلص سان شاعريءَ ۾ بہ طبع آزمائي ڪئي پر هن جي پهرين سڃاڻپ هڪ مترجم ۽ ڪهاڻيڪار طور ٿي. تحرير جي سفر ۾ سندس پهريون ڪتاب ڪرشن چندر جي ناول جو ترجمو هو جيڪو "سچ ڏکڻ مان ٿو اڀري" نالي سان 1953ع ۾ شايع ٿيو. ان کانپوءِ هن غلام رباني سان گڏ "چوندہ آمريڪي افسانا" 1958ع ۾ ڇپائي پڌرا ڪيا. ان وچ ۾ هو طبعزاد ڪهاڻيون بہ لکندو رهيو. سراج جو پهريون تخليقي پورهيو سندس ڪهاڻي ڪتاب "اي درد هلي آءُ" هيو جيڪو 1962ع ۾ ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيو. جيتوڻيڪ سراج ميمڻ هڪ برک وڪيل، ٻولي جي ماهر، محقق، ايڊيٽر، ڪالم نگار ۽ ناٽڪ نويس طور بہ وڏي سڃاڻپ ۽ مڃتا ماڻي پر شايد فڪشن هن جي روح جو آواز هو. انهيءَ ڪري هن جي ڇپيل ڪتابن ۾ اسان کي اڪثر افسانوي ادب يعني ناول ۽ ڪهاڻين جا ڪتاب وڌيڪ ملن ٿا. افسانوي ادب ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ ناول جي صنف ۾ ٽيالاجي لکڻ وارو پهريون ليکڪ بہ سراج ئي هئو. هن جي زندگيءَ ۾ سندس ڪهاڻين جا رڳو ٻہ مجموعا ئي شايع ٿيا. "اي درد هلي آءُ" کان پوءِ ڏگهي وٿيءَ پڄاڻان 1985ع ۾ سندس ٻيو ڪهاڻي ڪتاب "اُنون ماڻهو" منظر عام تي آيو. انهن ٻنهي مجموعن ۾ سندس ڪل ڪهاڻين جو تعداد 17 آهي. جڏهن تہ هن جي وڇوڙي کان پوءِ 2014ع ۾ سندس ڪهاڻي ڪُليات "درد ڪهاڻيون" روشني پبليڪيشن شايع ڪيو. جنهن ۾ ٻنهي ڪتابن کان سواءِ سندس ڪجهہ ٻيون ڪهاڻيون بہ شامل آهن. انهيءَ مجموعي ۾ غلام عباس جي مشهور ڪهاڻي "اوور ڪوٽ" جو ترجمو بہ شامل آهن. ان طرح سراج جي مختصر ۽ مختصر مختصر طبعزاد ڪهاڻين جو مجموعي تعداد 24 ٿئي ٿو. "درد ڪهاڻيون" ۾ ڊاڪٽر فهميده حسين سراج جي ڪهاڻين بابت لکيو آهي

تہ "سنڌي ادب، خاص طور فڪشن ۾ ترقي پسند دور جي هنن ڪهاڻين جي حوالي سان سراج جو جيڪو ڪردار، قد ۽ مقام آهي، اهو چڱي طرح واضح ٿئي ٿو. هنن ڪهاڻين جا ڪردار اسان جي اردگرد موجود ڪردارن جهڙا آهن ۽ انهن جون جيون ڪهاڻيون يا اهي واقعا، جن کي موضوع بڻايو ويو آهي، پڻ اسان جي مشاهدي ۾ ايندا رهندا آهن ۽ اهي سراج جي اعليٰ مشاهدي جي ساک ڀرين ٿا. [7]

سراج هڪ سنڌ دوست اديب هيو بلڪه اهو چوڻ ۾ بہ ڪو وڌاءُ نہ آهي تہ هو سنڌ جي عاشقن منجهان هو. اها عشق جي ماڪيءَ لار سندس تحريرن مان ٽپڪي ٿي. هن جا ناول هجن يا افسانا، لسانيات تي ڪم هجي يا صحافت 'سنڌ' هر جاءِ تي مرڪزي نڪتي جيان نظر اچي ٿي. شاهہ سائين نوريءَ لاءِ چيو آهي تہ "جِتَن سَڳُو وِڃ سُرِندَڙي، تِتَن راڙِيُن ۾ راڙِي" سو "سنڌ" هن لاءِ سُرندڙي جي وچين مول ڌاڳي وانگر اهم هئي. سراج جي پيڻ انيس ميمڻ لکيو آهي تہ "ادا سراج عشق بہ ڪيو سندس اها حسين محبوبہ ۽ دل گهُري سهڻي بلڪ سُونهن جي پيڪر، سندس وجود جو سبب ۽ سندس هر خوشيءَ ۽ ڏک جو ڪارڻ، اُها هئي 'سنڌ'، جنهن جي حالت تي هو آخري ڏينهن ۾ لُڙڪ لاڙي ويهندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن اسان کي بہ گڏ روئاڙي ڇڏيندو هو. اهڙو هو ادا سراج." [8] ۽ سراج پنهنجن لفظن ۾ چوي ٿو "آئون انهن مان آهيان، جيڪي، ڪجهہ لکي بہ اهو سوچيندا آهن تہ پنهنجي ٻوليءَ ۽ سنڌ جو قرض اجا گهڻو باقي آهي. ان ڪري لکڻ اسان لاءِ ذهني قرض جي ادائگي آهي." [9]

سراج هڪ ڪهاڻيڪار طور پنهنجي دور جي اهم ڪهاڻيڪارن ۾ ڳڻيو وڃي ٿو. هن جي ڪهاڻين ۾ جيئرا جاڳندا ڪردار ۽ عام ماڻهو تہ آهن پر ڪي ديومالائي ڪردار بہ موجود آهن. هن جي ڪهاڻين ۾ رومانيت، حقيقت نگاري، تصوريت ۽ فينٽسي جهڙا رجحان ملن ٿا. سراج جون گهڻيون تڻيون ڪهاڻيون ڪاسموپوليٽن ڪلچر ۽ شهري ماحول جي عڪاسي ڪندڙ آهن. انهن ۾ خاص طور نوجوانن جا سماجي ۽ نفسياتي مسئلا اجاگر ڪيل آهن. "جتي ٻين ڪهاڻيڪارن وٽ مقاميت جو زوردار رنگ جهلڪا ڏئي رهيو آهي، اتي سراج جي ڪهاڻين ۾ وري پنهنجي ڌرتيءَ جي مسائل جي شعور سان گڏ، هاڻوڪي دور جي پڙهيل ڪڙهيل نوجوان جي شديد رد عمل جو اظهار بہ ملي ٿو تہ هو بين الاقوامي ۽ فڪري رجحان ڪان متاثر ٿي ڇا سوچي رهيو آهي؟" [10] سراج جون ڪهاڻيون انساني المين جون ڪهاڻيون آهن. انهن ۾ بدلجندڙ دنيا جي پيرن هيٺان چيپاڄندڙ انساني قدرن ۽ سرمائيداري نظام جي اثر هيٺ ايندڙ تبديلين جا اثر بہ نمايان نظر اچن ٿا. هن جي ڪهاڻين جا ڪردار اپر، مڊل ۽ لوئر مڊل ڪلاس سان تعلق رکن ٿا. هو انساني المين ۽ چيچلائيندڙ زندگين جي درد کي پنهنجين ڪهاڻين ۾ پوري تاثر سان

اوتي ٿو. ”سراج هڪ ئي وقت جديد دؤر جي گهٽن پاسن کي کڻي ٿو جنهن ۾ سرمائيداري جي بدلجندڙ قدرن ۾ انساني رويا ۽ انهن جو نفسياتي اثر، روشن خيالي جي بنياد تي جديد علمي بحث ۽ انهن جا اثر ۽ ساڳئي وقت سرمائيداري ۾ پيدا ٿيندڙ معاشي گهوٽالو پورهيت جي زندگي جو الميو ساڻس ٿيندڙ غير انساني سلوڪ ۽ سماج کي تبديل ڪندڙ فڪر ۽ پورهيتن جي جدوجهد سيئي موضوع سراج ڏاڍي فنڪاري سان ۽ فڪري گهرائي سان کڻي ٿو. “ [11] سراج غربت ۽ تنگ دستيءَ کي هڪ گار سمجهي ٿو هو پنهنجين ڪهاڻين مان سماج جي بيمارين جي تشخيص جو ڪم وٺي ٿو. هو پنهنجين ڪهاڻين ۾ پيڙيل طبقي جو نمائندو بڻجي انهن جي مسئلن کي حقيقت پسنداڻي انداز ۾ پيش ڪري ٿو. هن جون ڪهاڻيون ”هڪ مڙدو ٽي لاشا“، ”اوندهه جو وڻ“ ۽ ”ٻهڻي“ ان جا عمده مثال آهن. سراج جي ڪهاڻين بابت غلام نبي مغل لکيو آهي ته ”سراج سائين نئين ۽ جديد سنڌي ڪهاڻيءَ جي ابتدا ڪندڙن ۾ شامل هو. سندس ڪهاڻيون جديد سنڌ جي ادبي اڏاوت ۾ پيڙهه جو پٿر هيون. وٽس ڪي مسخرا ۽ ٺوٺڪائي ڪردار نظر نه آيا. سراج سائينءَ جو تخليق ڪيل ادب، وقت جي گهرج هو ۽ سنجيدو هو.“ [12] سراج جي شخصيت جيان هن جي ڪهاڻين ۾ بيشڪ اها سنجيدگي نظر اچي ٿي.

سراج جي ڪهاڻين جي اڀياس مان معلوم ٿئي ٿو ته سندس لکيل ڪجهه ڪهاڻيون زمان ۽ مڪان جي حدن کي اورانگهي اهڙيون تخليقون بڻجي ويون آهن جيڪي سنڌي ادب تي دائميت جي مهر ثبت ڪيون بيٺيون آهن. اهڙين ڪهاڻين مان سندس هڪ ڪهاڻي ”ٻهڻي“ آهي، جنهن ۾ نه رڳو پرندڙ سماجي قدرن جي ڪولِ ڪئي وئي آهي پر غربت ۽ ضرورت جي جنگ ۾ ايمانداريءَ جي شڪست به ڏيکاريل آهي. رشيد آخوند مطابق ”ٻهڻي“ سنڌي ادب جو هڪ بهترين افسانو آهي. ان افساني ۾ سراج عروج جي لحاظ کان اوهينريءَ جون سڪون ٽو لاهي. افسانو سٺي اسلوب، معياري ٽيڪنيڪ ۽ سٺي مرڪزي خيال جي ڪري هڪ ڪامياب افسانو آهي.“ [13]

ڪهاڻي ”ٻهڻي“ هنن سٽن سان طلوع ٿئي ٿي: ”خانوءَ کي پوليس ۾ پرتي ٿئي، پريا ست سال ٿي ويا هئا، سارو جهان منجهائس خوش هو جيڪڏهن ڪنهن کي شڪايت هئي ته اها سندس پيءُ قاضي بچوءَ کي هئي.“ [14] اها ڪهڙي شڪايت هئي؟ سراج اڳتي ڪهاڻيءَ ۾ هنن لفظن سان چِٽو ڪيو آهي ”سوچيندو هو ته پوليس جي نوڪريءَ مان سوين ماڻهو سونا ٿي ويا. خانو به نوڪري ڪري گهر کي سون بڻائي ڇڏيندو.“ [15] اڳتي هلي قاضي بچوءَ جو هڪ ڊائلاگ آهي ته ”اج دنيا اها ڪانهي جتي ماڻهو حلال جو پورهيو ڪري، سولو مانيءَ ٽُڪر ڪائي سگهي.“ [16] انسان سدائين خواهشن جي ڏيڻ ۾ قاتل رهي ٿو. جڏهن ماڻهو پنهنجين خواهشن ۽ ضرورتن کي وڏائي ڇڏي ٿو ته انهن جي پورائي لاءِ

صحيح غلط جي وڇوٽيءَ کي ميٽي سڀ ڪجهه ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وڃي ٿو پر خانو پنهنجن خواهشن ۽ ضرورتن کي محدود رکي سادي پر سچائيءَ واري زندگي گذارڻ ۾ خوش هئو. ڪهاڻيءَ جي پلاٽ ۾ ٽُئسٽ تڏهن اچي ٿو جڏهن ڊاڪٽرياڻي خانوءَ جي زال کي ٻڌائي ٿي ته "مائي تنهنجو هي ويم ته ڏاڍو خطرناڪ آهي، آپريشن کان سواءِ ڪجهه نه ٿي سگهندو. . . " [17] سماجي ۽ معاشي مجبورين انسان کي ڪمزور ڪري وجهن ٿيون ۽ ماڻهو پنهنجن آدرشن کي ڇڏڻ لاءِ به تيار ٿي وڃي ٿو. خانوءَ سان به ڪجهه اهڙو ئي ٿيو. هو پنهنجي زال کي بچائڻ لاءِ جڏهن ڪٿان به پئسن جو بندو بست نه ڪري سگهيو ته "هن خيال ئي خيال ۾ پنهنجي زال کي رت جي تلاءَ ۾ تڙپندي ڏٺو ـ جا ڪيس مدد ڪرڻ لاءِ ٻاڏائي رهي هئي. هن تصور ئي تصور ۾ پنهنجي ضعيف پيءُ جو بيمار جسم بخار جي باهه ۾ جلي ڦلهيار ٿيندو ڏٺو. هن پنهنجن بکايل ٻارڙن کي ڪنهن رڻ پٽ ۾ مانيءَ جي ٽُڪر تي هڪ ٻئي سان وڙهندو ڏٺو. هن کي ائين محسوس ٿيو، ڄڻ ته هن کي ڪنهن ڇَتِ سان ابتو ٽنگي ڇڏيو آهي ۽ سندس سيني مان دل اُڇلون ڏئي ٻاهر اچي رهي آهي. " [18]

اهڙي ڪيفيت ۾ خانوءَ وٽ ٻين پوليس وارن جيان ڪرپشن ڪرڻ کانسواءِ ٻيو ڪوبه رستو نه پئي بچيو. ائين جڏهن هڪ سيٺ پنهنجي گاڏي سان ڪنهن ٻارڙي جو ايڪسيڊنٽ ڪري وجهي ٿو ته خانو ان واقعي کي پنهنجي لاءِ غنيمت سمجهندي ڪانئس ٻه سو رپيا رشوت وٺي، معاملو رفع دفع ڪري ڇڏي ٿو. بظاهر ڪهاڻي اتي پوري ٿيندي محسوس ٿئي ٿي پر سراج هن ڪهاڻي جي ڪلائيميڪس کي اينٽي ڪلائيميڪس ڏانهن موڙ ڏنو آهي، اصل ۾ انهيءَ موڙ سبب ئي هيءَ ڪهاڻي هڪ روايتي ڪهاڻيءَ مان ڦري هڪ غير روايتي، دير تائين اثر ڇڏيندڙ ۽ ڪلاسڪ جو درجو ماڻيندڙ ڪهاڻي بڻجي وئي آهي. اهوئي سبب آهي جو ڪامريڊ سوڀي گيانچنداڻي لکيو آهي ته "ائين جيئن جمال ابڙي جي ڪهاڻي 'پيراڻي' اسان جي ادب جي ڪلاسڪ ۾ شمار ڪئي ويندي آهي. ائين ئي سراج جي ڪهاڻي 'ٻهڻي' کي به ساڳيو ئي درجو ڏئي سگهجي ٿو. " [19] ڪهاڻيءَ جو ٻيو موڙ جتي ڪهاڻي پڄاڻيءَ تي پهچي ٿي، پڙهندڙ کي هڪ حيرانيءَ ۾ مبتلا ڪري ڇڏي ٿي. ڪهاڻيءَ جي پڄاڻي هنن لفظن ۾ ٿئي ٿي "اسپتال ۾ ڪيبيولٽي وارڊ اڳيان به ٻه چار ماڻهو انهيءَ حادثي متعلق ڳالهائي رهيا هئا. خانو سيٺ سان گڏ اندر داخل ٿيو. ميز تي ڇوڪرو ليٽيل هو سندس منهن تي ڪپڙو هو جنهن مان خانو سمجهي ويو ته ٻارڙو ختم ٿي چڪو هو. هو وڏي ڊاڪٽر جي پاسي ۾ اچي بيٺو. اتي ئي ميز تي ڪتابن جو هڪ ٿيلهو پيو هو جو انهيءَ ڇوڪري جو ئي هو. ٿيلهي کي ڏسي خانوءَ جي اکين اڳيان اونده اچي ويئي. ٽنگن مان ست ئي نڪري ويس ۽ ديوانن وانگر وڏي

ڇوڪري جي منهن تان ڪپڙو هٽايائين. هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ ته سندس دل کي ڪو ڏندن سان ڪرٽي رهيو هو. هن جون اکيون هڪ ٻئي هنڌ بيهي رهيون ۽ سندس وات مان گهگهي آواز ۾ فقط هي لفظ نڪري سگهيا "مراد منهنجو ٻچڙو!...... منهنجو بابل پُٽڙو.........!!" [20]

ثميره زرين هن افساني تي تبصرو ڪندي لکيو آهي ته: "محترم سراج جو "ٻهڻي" سندس شاهڪار افسانو آهي. محترم سراج نه ته هن کان اڳي وڏيڪ سٺو افسانو لکيو آهي نه وري ٻهڻيءَ کان پوءِ. هن افساني ۾ اوهينري جي ڪامياب ٽيڪنڪ جي جهلڪ نظر اچي ٿي....... ٻهڻيءَ جو اختتام حيرت ناڪ ضرور آهي پر بناوٽي نٿو لڳي. ان ڪري منجهس گهرو اثر موجود آهي، جنهن ڪري پڙهندڙ کي خانوءَ سان بيحد همدردي ٿيو وڃي ٿي." [21]

"آزاديءَ کان پوءِ جديد افساني جو سوشل ريئلزم يعني سماجي حقيقت نگاري سڀ کان نمايان رجحان رهيو. جنهن ۾ خارجي ماحول جي هوبهو عڪاسي پيش ٿيل آهي. ليڪن ڪي اديب ان کان به اڳيان وڌي طبقاتي شعور پيدا ڪرڻ لاءِ لکڻ لڳا، جيڪو اصل ۾ ترقي پسند ادبي جماعتن جو حقيقي مقصد هو. ان ڪري حقيقت نگاريءَ جو هڪ نئون انداز پيدا ٿيو. جنهن ۾ ادبي تخليق کي افادي عمل تصور ڪيو ويو. اهڙن اديبن انسانن جي لطيف احساسن، ننڍڙين ننڍڙين خواهشن ۽ امنگن کي تلخ حقيقي واقعن ۾ بيان ڪيو آهي." [22] سراج جون ڪهاڻيون سماجي حقيقت نگاري واري ان لاڙي جو مظهر آهن. سراج جي ڪهاڻي "هڪ سڄ هزار پاڇا" سماجي حقيقت نگاري واري رجحان جي سلسلي ۾ هڪ سٺي ڪهاڻي آهي. "حقيقيت نگاريءَ کي ڪهاڻيءَ جو بهتر ۽ برتر روپ تسليم ڪيو ويو آهي، ليڪن ڪهاڻي پنهنجي مزاج ۾ ڪيتري به ڪٺي حقيقي هجي، تاهم ان ۾ ڪٿي نه ڪٿي رومانوي پهلو به ڍڪيل هوندو آهي. ٻيو نه ته گهڻين ڪهاڻين جي انجام ۾ ته خاص ڪري هڪ ڀرپور رومانوي احساس شامل هوندو آهي. "حقيقت" ظاهر ۾ ڏاڍي ڪوڙي، ڦڪي ۽ بي روح لڳندي آهي، ليڪن ڪهاڻيڪار حقيقي واقعي منجهان ئي انسانيت جي اعليٰ تصور مطابق ڪو تاثر پيدا ڪرڻ چاهيندو آهي." [23] ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي لکي ٿو ته "سراج جي سماجي مسائل وارين اڪثر مختلف ڪهاڻين کي هڪ قسم جو واضح پلاٽ ٿئي ٿو. (مثلاً چنڊ گرهڻ، ٻهڻي، اونداهه جو وڻ، هڪ سڄ هزار پاڇا). هن جا ڪردار جاندار ٿين ٿا، واقعات درميان هم آهنگي ۽ انفراديت به هوندي آهي. ڪلائيميڪس، اڻ تڻ يا تذبذب جو عنصر به ان ۾ ضرورت مطابق پيو هوندو آهي، انهن ۾ ڪونه ڪو ٺوس نظريو يا وري نفسياتي تاثر هوندو آهي." [24]

”هڪ سج هزار پاڇا“ اصل ۾ شهري چمڪ ۾ وڃايل هڪ نوجوان جي ڪهاڻي آهي، جيڪو شهر جي عيش ۾ وساري ويٺو آهي ته مٿس ڪي سماجي ۽ گهرو ذميداريون به آهن. جيڪي فرسٽيڊ نوجوانَ ڳوناٽي زندگيءَ کي پنجوڙ سمجهندي، پنهنجن والدين جي اميدن کي تيلي ڏئي، شهر جي روشينن ۾ گم ٿي ويندا آهن. انهن جي پنيان ڪن فردن کي ڀوڳنا جو ڏکهو سفر ڪرڻو پوندو آهي. ڳوٺ جو راڄو شهر جو راڄ ته بڻيو پر جڏهن هو شهر ۾ ڇوڪريءَ کي ڇيڙيندي ڇالان ٿيو ته هن پيءُ کي خط لکي ڳوٺ جي وڏيري کي ضامن پوڻ لاءِ چيو. بد صورت ۽ پنگوڙي وڏيري، پٺهس کان راڄوءَ جي ڀيڻ جو سڱ گهريو هو جنهن کي هن پنهنجي لاءِ گار سمجهيو هو ۽ وڏيري جي عقوبتن کي سَٺو هو. راڄو ئي ته هئو جيڪو سندن نيڻن ۾ سانديل خوابن جي ساڀيان جي اميد هو. ستابي جنهن کي پيءُ ڪونج ڪري سڏيندو هو هُو ان ڪونج کي پنهنجن هٿن سان ڳُهڻ جو سوچي به نه پئي سگهيو. ڪهاڻيءَ ۾ هڪ هنڌ سراج لکي ٿو ”ستابيءَ جي سڱ ڏيڻ کان جڏهانڪر انڪاري ٿيو هو. وڏيري هن جي پوبان باهه ٻاري ڏني هئي: قرض ۾ مينهن ۽ ٻڪري ڪاهي ويو هوس، زمين تان جواب ڏئي ڇڏيو هئائينس. هٽ واڻئي وڏيري جي چوڻ تي کين سيڌو ياڌو ڏيڻ به بند ڪري ڇڏيو هو.“ (25) پٽ جي خط پيءُ جي اندر ۾ جهير وجهي ڇڏيا هئا. ”هن چوطرف نظر ڦيرائي: گهر ۾ اهڙو ٽپڙ ئي ڪونه هو جو ڪٽي وڪڻي، سندس نظرون ٽڪجي اچي ستابيءَ تي پيون. . . . “ (26) اها ئي ته سندس گهر جي قيمتي ترين چيز هئي، جنهن کي هن ساهه سان سانڍي رکيو هو. ڪهاڻيءَ جي پڇاڙي هن طرح ٿئي ٿي: ”هفتي کان پوءِ وڏيرو راڄي کي ڇڏائي آيو. هفتي کان پوءِ ستابي وڏيري جي حويلي ۾ داخل ٿي وئي. هفتي کان پوءِ مراد (پٺهس) جي ڪايا ئي بدلجي وئي، سندس منهن جا گهنج وڏيڪ آڏا ابتا ٿي ويا، سندس چيلهه ۾ دائمي ڪُبُ پئجي ويو. سندس اکين ۾ غيرت جو لاش قبر لاءِ ٻاڏائڻ لڳو. هفتي کان پوءِ راڄي جي ماءُ جنڊ تي ويهي جنڊ گهٽ پيهندي هئي، لڙڪ گهٽا ڳاڙيندي هئي. . . ۽ هفتي کان پوءِ راڄو پنهنجيءَ ڦاٽل رنگين بشرٽ کي پاڻ پنهنجن هٿن سان ويهي سيبا ڏيڻ لڳو.“ (27)

هن افساني ۾ جتي سنڌ جي ٻهراڙين ۾ غربت جي چڪيءَ ۾ پيسجندڙ ماڻهن جو الميو بيان ٿيل آهي اُتي ميٽروپوليٽن شهر جي شور ۾ گم ٿيل ڪاغذي زندگي گذاريندڙ نوجوانن جي بي فڪري جا نتيجا ڏيکاريل آهن. هيءَ ڪهاڻي هڪ سوال پيدا ڪري ٿي ته مراد پنهنجي ستابيءَ کي پنهنجي پُٽ مٿان گهوري ڪيس نرڳ ۾ ڇو وڌو؟ ۽ اسان جي سماج ۾ ڇوڪريون ئي قربانيءَ جون ٻڪريون ڇو ٿيون بڻجن؟؟ مراد کي اهو محسوس ڇونه ٿيو ته هڪ اذيت مان آجائي لاءِ هو ٻي دائمي اذيت خريد ڪري رهيو آهي! سراج

جي هيءَ ڪهاڻي رڳو بيوسيءَ جو استعارو ناهي پر مرداڻي سماج جي منهن تي هڪ زوردار چماٽ بہ آهي.

"افسانوي روپ ۾ تجربو ۽ مشاهدو بنهي کي بنيادي حيثيت حاصل هوندي آهي، چوتہ جيتريقدر واقعي جو مشاهدو تيز ۽ گهرو تجربو ڪيل هوندو، اوتريقدر ڪهاڻي زياده اثرائتي ۽ ڪامياب ٿي سگهندي. پر آئون ائين چوڻ ۾ شايد غلط نہ هجان تہ جنهن ليکڪ کي مطالعي جي بصيرت هوندي سو معروضيت يا اسباب جي ڪيفيت يا معنويت کي وڌيڪ پروڙيندو ۽ تجربي ۽ مشاهدي کي پرکي ان جي سونهن ۽ ڪوجهائيءَ کي ڄاڻي سگهندو! ان ڪري اها ڳالهہ تسليم ڪئي وڃي ٿي تہ دنيا جي شاهڪار ادب پارن ۾ تجربي ۽ مطالعي جو هڪ جيترو اثر آهي." (28) سراج جي ڪهاڻين ۾ سندس تجربي ۽ مشاهدي سان گڏ گهري مطالعي جا اثر نمايان آهن. اهو ئي سبب آهي جو هن پنهنجين ڪهاڻين ۾ انسان جي داخلي ڪيفيتن ۽ خارجي مسئلن کي فنڪاراڻي انداز ۾ پيش ڪيو آهي. هن جون ڪهاڻيون فن جي جديد رجحانن پٽاندڙ آهن. سراج جي اڪثر ڪهاڻين ۾ اربن لائيف جي عڪاسي آهي. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي لفظن ۾ " سراج جي اڪثر ڪهاڻين جا ڪردار خوش باش ۽ خوش پوش آهن." (29) هن جي ڪهاڻين مان ان جو هڪ عمدو مثال "اي درد هلي آءُ" آهي. "ڪهاڻي "اي درد هلي آءُ" قدري طويل آهي ۽ مٿئين طبقي جي ڪردارن تي بيٺل آهي ۽ پڻ انساني جذبات ۽ محبت جي ڪهاڻي آهي." (30) اِها ئي اُها ڪهاڻي آهي جنهن تي مختلف اديبن مختصر ئي سهي پر پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو آهي. ڪهاڻي پڙهندي لڳي ٿو تہ هن ڪهاڻيءَ ۾ ڪيتريون ئي ڪهاڻيون آهن. هونءَ عام طور تي ڪهاڻي ۾ ڪنهن هڪ مسئلي يا ڪنهن هڪ موضوع کي کڻي اڳتي هلبو آهي، ڪهاڻي ۾ اختصار جي خوبي ان کي هڪ لمحي جي ڪٿا بہ بڻائي سگهي ٿي، ان جي ابتڙ ناول جو ڪئنواس وڏو ٿئي ٿو پر سراج جي ڪهاڻي "اي درد هلي آءُ" پڙهندي ان جو فريم ڪنهن ناول جهڙو محسوس ٿئي ٿو. ڪشادو پلاٽ، گهڻا ڪردار، ڊگها مڪالما فني طور ان ڪهاڻي کي ناول يا طويل ڪهاڻي جي ويجهو آڻي بيهارين ٿا.

ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي پنهنجي پي ايچ ڊي مقالي ۾ سراج جي ان ڪهاڻي جو تجزيو ڪندي لکيو آهي تہ "سراج ڪن مغربي فن پارن کي سنڌي ڪهاڻيءَ جو نهڪندڙ ۽ سُهائيندڙ لباس نهايت ڪاريگريءَ سان ڍڪايو آهي. جيمس جوائس جي هڪ طويل مختصر ڪهاڻي "The Dead" جو ترجمو هن 'اي درد هلي آءُ' جي عنوان سان ڪيو آهي، جنهن جو شمار دنيا جي بلند پايه ڪهاڻين ۾ ٿئي ٿو." (31). اهڙي طرح آغا سليم پنهنجي هڪ مضمون ۾ لکيو آهي تہ "گهڻو وقت ٿيندو مون سراج جو افسانو "اي درد هلي

آءُ“ پڙهيو هو ڏاڍو وڻيو هو. سراج جي منهن تي سندس تعريف بہ ڪئي هيم. هونءَ تہ گهڻو ڦڪو افسانو جلد ئي وسري ويندو آهي، پر سراج جو افسانو ايترو تہ سٺو هو جو وسريو ئي نہ ٿي. ڪجھ وقت گذريو تہ هڪ ڏينهن جيمس جوائس جو افسانو The Dead پڙهيم تہ ڇرڪ نڪري ويم. ساڳيو سراج وارو افسانو سمجهيم تہ جيمس سراج جو افسانو چورايو آهي.“ (32)

اهي ٻئي رايا پڙهڻ بعد مون ناول The Dead، جنهن کي ڪن طويل ڪهاڻي بہ سڏيو آهي پڙهي ورتو. ان ۾ ڪو شڪ ناهي تہ سراج پنهنجي اها ڪهاڻي جميس جوائس جي مذڪوره ناول مان متاثر ٿي لکي آهي. ٻنهي ڪهاڻين جو بنيادي موضوع بہ ساڳيو آهي، تنهن ڪري سراج کي ڪٿي نہ ڪٿي ان جو اظهار ڪرڻ کپندو هو پر منهنجي نظر ۾ ”اي درد هلي آءُ“ کي جوائس جي ناول جو ترجمو يا التو چوڻ درست نہ آهي. ان جا ڪيترائي سبب آهي پهريون تہ جيمس جوائس جو افسانو لڳ ڀڳ هڪ سو صفحن تي مشتمل آهي، جڏهن تہ سراج جي ڪهاڻي رڳو ٽيرنهن صفحن جي آهي. ”اي درد هلي آءُ“ کي جوائس جي ڪهاڻيءَ جو اختصار بہ نہ ٿو چئي سگهجي. البتہ ڪهاڻي جي ماحول، ڪرافٽنگ ۽ ڪجھ موضوعن جي هڪ جهڙائي سبب The Dead ڏانهن ڌيان ڇڪجي وڃي ٿو. سراج جي ڪهاڻيءَ ۾ اسلام ۾ چئن شادين جي آزديءَ واري بحث کي ڇيڙڻ کان سواءِ شاھ لطيف جي سٽ ”راٺو رات نہ آئيو ويئي رات ٽري“ وسيلي ڪهاڻيءَ جي هڪ ڪردار جي اندروني ڪيفيتن کي جنهن طرح اجاگر ڪيو ويو آهي، سا ڳالھ جوائس جي افساني ۾ آهي ئي ڪانہ. تنهن ڪري ”اي درد هلي آءُ“ کي سراج جي تخليقي ڪهاڻي ئي سمجهڻ کپي، جنهن تي جيمس جوائس جي مٿين افساني جا اثر آهن.

”هڪ سٺي افساني جي خاصيت اها آهي تہ اهو جلدي پنهنجي جادو ۾ جڪڙي وجهندو آهي. . . . . ڪهاڻيون ماڻهو محبت سان پڙهندا آهن ۽ شوق سان ٻڌندا آهن. ان ڪري جو اهي اسان جون پنهنجون ڪهاڻيون آهن. انهن ۾ همدرديءَ جو جادو ڀرپور هوندو آهي. ان جي ابتڙ تاريخ جو سٺو پڙهندڙ بہ، جڏهن تاريخ جا ورق ورائيندو آهي تہ تسڪين بدران هڪ بوجھ (Antipathy) ۽ بيزاريءَ جا جذبا محسوس ڪندو آهي.(33)

سراج جون ڪهاڻيون پڙهندي پڙهندڙ نہ رڳو ان جي سحر ۾ جڪڙجي وڃي ٿو پر هو ڄڻ هڪ ڪيٿارسز جي عمل مان بہ گذري ٿو. سراج پنهنجين ڪهاڻين جي ڪردارن کي ڌرتيءَ جي مٽيءَ مان ڳوهي جنم ڏئي ٿو. سندس ڪهاڻي ”اوندھ جي پيٽ ۾“ جي نينگري ’رامو‘ پڻ هڪ اهڙو ئي ڪردار آهي، هوءَ ڪهاڻيءَ جو مرڪزي ڪردار آهي جيڪا هڪ خاڪروب آهي. سراج ڪهاڻيءَ ۾ ان ٻارڙيءَ جي فطري معصوميت ۽ چنچلتا کي چٽيو آهي، پر بي رحم سماج جون رسمون ان گلي کي ڪُچلي ڇڏين ٿيون.

هڪ پاسي هيءَ ڪهاڻي سماج ۾ مذهبي ۽ ذات پات جي مت ڀيد ڪي وائکو ڪندڙ آهي ته ٻئي پاسي پورهيي جي بنياد تي عزت توڙي ڪراهت جي جذبن کي بيان ڪري ٿي. ننڍپڻ جي ٻي جوڙ شادي هن ڪهاڻي جو هڪ ٻيو اهم موضوع آهي. مون کي هڪ لڳان "اوندهه جي پيٽ ۾" جي راموءِ جمال ابڙي جي "پيراڻي" جو درد ساڳيو ئي محسوس ٿيو. اهڙي ريت سراج پنهنجي ڪهاڻي "چنڊ گرهڻ" ۾ پڻ ٻي جوڙ شادي واري سماجي ناسور کي موضوع بڻايو آهي.

"سراج جي اسٽائيل مان. اهو گمان ٿئي ٿو ته هن سچي پچي زندگيءَ جي جڻ ته رومانيت جي فضا ۾ مصوري ڪئي آهي، سندس بيشتر ڪهاڻين ۾ اهو رنگ آيل آهي. مختصر ڪهاڻيءَ جي لوازمن ۽ ٽيڪنڪ کان علاوه ڪردار نگاريءَ ۾ به سراج جون فني صلاحيتون ڪجهه قدر نمايان نظر اچن ٿيون. هن جا ڪردار نه بلڪل فرضي آهن ۽ نه وري ڪي آئيڊيل آهن، پر اهي معاشري جا عام فرد آهن، جن جا ڏک درد ٻين ماڻهن کان مختلف ناهن.[34] "ڪهاڻي "چنڊ گرهڻ" جي 'جنو' به سماج جو هڪ اهڙوئي ڪردار آهي، جنهن جا خواب رسمن جي چڪي ۾ پيسجي وڃن ٿا. ڪجهه مدي خارج ريتون ۽ رسمون سماج لاءِ زهر بڻجي وڃن ٿيون. سراج پنهنجين ڪهاڻين ۾ سنڌي سماج جي اهڙين ڪڌين رسمن ۽ رواجن جي ڪولَ ڪئي آهي. ٻي جوڙ شاديون ٿيڻ به سنڌي سماج جي ڪُريت آهي، جنهن کي سراج ڪهاڻي "چنڊ گرهڻ" ۾ ڀرپور نموني پيش ڪيو آهي. ٻي جوڙ شاديون جوان ارمانن جون خون وهائين ٿيون. ڪهاڻيءَ جي نائڪا 'جنو' پنهنجي سهاڳ جي اميد ۾ پنهنجين اکين ۾ ڪيئي خواب تاتي جوان ڪري ٿي. هن جا جوان جذبا ۽ شاديءَ جي فطري جنسي لذت جا تصور ڪمال جا آهن. ڪهاڻيءَ ۾ هڪ جاءِ تي سراج منظر نگاري ڪندي، جنو جي اندروني ڪيفيتن ۽ احساسن کي ڪهڙن نه سهڻن لفظن ۾ بيان ڪيو آهي: "وڻن جي پنن تان ٽڙندي، جڏهن چانڊوڪي هن جي اڱڻ ۾ ايندي هئي، تڏهن هن جو من چاهيندو هو ته پنهنجو پاڻُ ان جي سپرد ڪري ڇڏي. هن کي ائين محسوس ٿيندو هو ڄڻ ڪيس گهنگهرو ٻڌل هئا. . . ۽ چنڊ جي چوڏاري نچڻ جي آرزو هن جي دل ۾ ڪهرام مچائي ڏيندي هئي."[35] ڪهاڻيءَ جي پڇاڙيءَ تي جنو جا سمورا خوابَ چڪناچور ۽ جذبا ڪافور ٿي وڃن ٿا، جڏهن هوءَ سهاڳ جي سيج تي گهوٽ جي شڪل ۾ هڪ ڏهن سالن جو نابالغ ٻار ڏسي ٿي.

سراج جون ڪهاڻيون پڙهڻ سان محسوس ٿئي ٿو ته هو ڪنهن هڪ اسلوب جو ڪهاڻيڪار ناهي. هن جون مختلف ڪهاڻيون نون نون ۽ جديد قالبن ۾ نظر اچن ٿيون. سندس هر ڪهاڻي جو ڪئنواس پنهنجو آهي. ائين ڪٿي چئجي ته سراج جي افسانن جي زمين ۽ آسمان پنهنجو آهي، ان ڪري هو هر ڀيري هڪ نئين

اسلوب کي جنم ڏئي ٿو. سراج هڪ اهڙو ئي تخليقڪار آهي. هن جون ڪهاڻيون ”فنڪار“، ”دل جا پاڇولا“، ”اي درد هلي آ“، ”انسان ۽ ديوتا“ سندس نرالي اسلوب جا عمده مثال آهن.

”فنڪار“ ۾ هڪ مصور جي ڪٿا آهي. هن ڪهاڻي ۾ سراج ٻڌائڻ چاهيو آهي ته فن سماجي رشتن جي احساس سان زنده رهي ٿو. جيسيتائين ڪو آرٽسٽ پنهنجي برش کي روح جي رنگن ۾ نه ٿو ٻوڙي تيسيتائين ڪو شاهڪار جنم نه ٿو وٺي سگهي. سراج هن ڪهاڻيءَ ۾ سمجهايو آهي ته بازاري ۽ کوکلي فن کي دائميت نه آهي. آرٽ اهو آهي، جنهن ۾ آرٽسٽ جي دل جو لهو به شامل هجي. سراج جي هڪ ٻي ڪهاڻي ”نچڻي“ پڙهندي لڳي ٿو ته هيءَ هڪ مسٽيريس ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ مسٽري ۽ ريئلٽيءَ جو گڏيل تاثر موجود آهي، ڇوته ڪهاڻيءَ جا ڪجھ منظر خواب ۽ ڪجھ حقيقت جو احساس ڏيارين ٿا. سراج هيءَ ڪهاڻي سنڌ جي تاريخي ماڳ موهن جي دڙي جي ماحول ۾ لکي آهي، جنهن ۾ هن موهن جي دڙي جي رات جي طلسمي ماحول کي چٽيو آهي. ڪهاڻيءَ جو مرڪزي ڪردار فرانسيسي صحافڻ مريانا جڏهن نچڻيءَ (سمبارا) جو روپ ڌاري ٿي ته ڪهاڻي جادوئي حقيقت نگاري جو اهڃاڻ بڻجي وڃي ٿي. هيءَ ڪهاڻي پڙهندي پڙهندڙ خود هڪ ڪشمڪش مان گذري ٿو. ڪهاڻيءَ جو هڪ منظر هن طرح چٽيل آهي: ”هن جون اوچنگارون وڏنديون ويون ۽ پوءِ مها پوڄاري اُٿي بيٺو. قد جو ڊگهو حشمت وارو مڙس، گيڙوءِ رتن ڪپڙن ۾، ٽمڪندڙ ڏيئي جي لڏندڙ لمندڙ روشنيءَ ۾، باقي اوندهه جي پس منظر ۾. هي سڄو منظر ايترو غير حقيقي هو جو منهنجو وجود لُڙهن لڳو. مون سمجهيو ته آءٌ وقت جي پولار ۾ پوئتي موٽي رهيو آهيان، ۽ موهن جي دڙي جي وڏي پروهت جي اڳيان بيٺو آهيان..... منهنجي دل زور زور سان ڌڙڪڻ لڳي، منهنجي جسم ۾ رَڦٽي شروع ٿي وئي.“ (36) ڪهاڻيءَ جي پڇاڙيءَ تي نچڻيءَ جي ڪردار جي خواب جهڙي حقيقت تان پردو کڄي ٿو. هن ڪهاڻيءَ ۾ سراج نه رڳو موهن جي دڙي جي تهذيب ۽ ان دور جي سماج جي مختصر جهلڪ ڏيکاري آهي پر يورپ ۾ پلجندڙ ڪجھ ڪردارن جي ڊونگ ۽ دوکي کي به ظاهر ڪيو آهي.

شيخ اياز لکيو آهي ته ”سراج فقط پنهنجي دور جي ادب جو نمائندو نه آهي. هن جي تحرير ۾ زندگيءَ جي معاشرتي پهلوءَ ۽ ان جي مسئلن، ۽ مذهب ۽ اخلاق جي دقيانوسي تخيل جو بيباڪانه تجزيو ۽ ان تي گهري طنز واقعي قابلِ داد آهي، پر هن جي افسانن ۾ هيٺئين ۽ وچولي طبقي جي زندگيءَ جي عڪاسي نه آهي، نقاشي آهي. هن جا ڪردار فقط انسان نه آهن، پر ادبي ڪردار به آهن. هن جي نگارش ۾ نه فقط زندگيءَ جي معاشرتي ۽ نفسياتي پهلوءَ جي هم آهنگي آهي، پر ان کي هن جي فن هڪ مخصوص رنگ روپ ڏنو آهي، جو هن جي تخليق جي انفراديت جو ثبوت ڏئي ٿو.“ ”چنڊ گرهڻ“، ”ٻهڻي“،

”اوندهہ جو وڻ“ هن جا ادبي شهپارا آهن. جن ۾ افساني جي باڪمال ادائگي، مرڪزي خيال جي ندرت، پس منظر جي حقيقت آميزي، زبان جي شيريني ۽ الفاظ جي دلڪش تراش خراش، هن کي دور جديد جي بهترين افسانہ نگارن جي صف ۾ شامل ڪري ٿي.“ [37]
سراج جِي سماج جي بدلجندڙ حالتن تي گهري نظر آهي، جنهن ڪري هن پنهنجن افسانن ۾ نئين دور جي مسئلن ۽ مونجهارن کي موضوع بڻايو آهي. هن جون ڪهاڻيون انسان جي نفسياتي مسئلن کي اجاگر ڪندي پڙهندڙن جي احساسن جي دنيا ۾ هلچل پيدا ڪن ٿيون. هن جي ڪهاڻين ۾ فڪري طور الڳ الڳ ڏارائون ملن ٿيون. خاص طور ”سراج سنڌي ڪهاڻي ۾ روشن خيال فڪر ۽ ترقي پسندي جي تقاضائن کي ڏاڍو فني، پيرائتي ۽ جديد انداز سان پيش ڪيو آهي، جنهن ۾ ڪردار نہ تہ نعري بازي ڪن ٿا، نہ نظرئي جو پرچار بلڪ سندس معاشرتي ۽ نفسياتي زندگي جا پهلو اهڙي طرح پيش ڪيل آهن جو پڙهندڙ خود بخود طبقاتي سماج جي روپ کان نفرت ڪرڻ لڳي ٿو. پراڻين روايتن، قدرن ۽ جديد دؤر جي تقاضائن کي سمجهڻ لڳي ٿو.“ [38] هن جي ڪهاڻين مان ”دل جا پاڇولا“، ”چنڊ گرهڻ“، ”نچڻي“، ”وڻ جو موت“ ان حوالي سان بهترين مثال آهن.

”مغربي مختصر ڪهاڻيءَ جي فن ۽ موضوعن ۾ طرح طرح جا تجربا شامل آهن. قديم ادب ۽ يوناني ديومالائي ڪردارن مان ڪن هيروز جون سرگذشتون وٺي، انهن کي هڪ نئين انداز ۾ لکڻ ۽ جديد زماني جي فهم سان نهڪندڙ هڪ نئين معنا ڏيڻ جو رجحان مغربي افساني ۾ پيدا ٿيو ۽ پراڻن ڪردارن جي اوٽ تي نيون تخليقون پيش ڪيون، جن کي جديد افسانوي ادب ۾ بلند مقام حاصل ٿيو. . . . . سراج بہ پنهنجين ڪهاڻين ۾ يوناني ديوتائن جي تمثيل کي نهايت موزونيت سان استعمال ڪيو آهي. هن فني رجحان تحت سنڌيءَ ۾ بلڪل ٿوريون ڪهاڻيون لکيون ويون آهن.“ [39] سراج جي ڪهاڻي ” انسان ۽ ديوتا“ ۽ ”پاتال“ اهڙي ئي فني تجربي جو عمدو مثال آهن. سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙي تجربي جي شروعات سراج ئي ڪئي. ”انسان ۽ ديوتا“ ۾ يوناني ڏندڪٿائي داستان واري جهلڪ محسوس ٿئي ٿي. هڪ لڱا مون کي اها ڪهاڻي پنهنجي ماحول، منظر نگاري ۽ تاريخي پس منظر واري بيان منجهان موهن جي دڙي واري زرعي سماج سان بہ ڳنڍيل لڳي. ڪهاڻي ۾ هڪ جاءِ قديم قتل دڙي جي ڳالهہ بہ ٿيل آهي، جنهن جي سڀ کان مٿين ماڙ تي ديوتا رهندا هئا. هن ڪهاڻي ۾ سراج سماج ۾ طبقاتي نظام جي اوسر کي افسانوي رنگ ۾ سهنجي نموني سمجهايو آهي. مٿيون طبقو هميشه جبر جو رستو اختيار ڪندو آهي. هيٺون طبقو جيڪو پورهيت آهي اهو سڄو ڏينهن گهاڻي جي ڏاند وانگر وهندو رهندو آهي ۽ وچين طبقي جو ڪم رڳو ديوتائن کي راضي رکڻ آهي. هيءَ هڪ مقصدي ڪهاڻي آهي جنهن ۾ ديوتائن کي تمثيل بڻائي طبقاتي سماجي سرشتي

جي ڪولَ ڪئي وئي آهي. ٻين لفظن ۾ ”انسان ۽ ديوتا“ ظالم ۽ مظلوم، آقا ۽ غلام جي ڪهاڻي آهي.

سراج جي ڪهاڻي ”پاتال“ بہ فني ۽ موضوعي طور ”انسان ۽ ديوتا“ واري ساڳئي ئي تسلسل ۾ لکيل آهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ بہ انسانن ۽ ديوتائن جو ذڪر آهي. ديوتا جيڪي بلندين تي رهن ٿا ۽ انسان جيڪي پاتال ۾ زندگي گذارين ٿا. هن ڪهاڻيءَ ۾ يوناني ڏندڪٿائي ديوتائن خاص طور سسيفس ۽ زيئس جي ڪردارن کي اپاري پيش ڪيو ويو آهي. سسيفس انسان جو ضمير آهي، جيڪو جڏهن ديوتائن سان سينو ساهي ٿو تہ کيس ٻوري چپ گهلڻ جي سزا ملي ٿي. سسيفس جڏهن پاتال ۾ چچريل زندگين جا قافلا ڏسي ٿو ڪمزرور، بيمار، لاچار، لولا لنگڙا انسان ڏسي ٿو تہ ان سراپ کان انڪار ڪري ٿو جيڪو کيس ديوتائن طرفان مليل هو. هن ماڻهن مٿان ديوتائن پاران مڙهيل مصيبتون ٽارڻ لاءِ ئي تڪليف جو رستو قبول ڪيو هو پر جڏهن کيس خبر پوي ٿي تہ اهي مصيبتون ۽ عقوبتون انسانن ئي هڪ ٻئي لاءِ پيدا ڪيون آهن تہ پاڻ کي ٻجندي ۽ ٻُرندي محسوس ڪري ٿو. هن ڪهاڻيءَ ۾ سراج موجوده دور جي انساني وحشت ۽ بربريت جي تصوير چٽي آهي، جنهن پنهنجي لاءِ پاڻ ئي عذابَ خلقيا آهن. ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي ڪهاڻي ”پاتال“ تي البرٽ ڪامو جي ڪهاڻيءَ جي ترجمي جو گمان ڏيکاريندي لکيو آهي تہ ”سراج جي هڪ مختصر ڪهاڻي ’پاتال‘ غالباً البرٽ ڪاموءَ جي ڪنهن ادب پاري تان ترجمو ٿيل آهي، جنهنجو نالو ڪهاڻيءَ جي شروع ۾ ورتل آهي.“ [40] ڇو تہ ڪهاڻي جي شروعات هنن لفظن سان ٿئي ٿي ”آلبرٽ ڪاموءَ ئي ڳالهہ ڪئي تہ......“ (درد ڪهاڻيون ص 226) انهيءَ ڳالهہ سبب آغا سليم هن ڪهاڻي تي هن طرح تبصرو ڪيو آهي. ”ساري ڪهاڻيءَ ۾ خبر پئجي نہ ٿي سگهي تہ البرٽ ڪاموءَ جي ڳالهہ ڪٿي ٿي ختم ٿئي ۽ سراج جي ڳالهہ ڪٿان ٿي شروع ٿئي. ڪاموءَ سان گڏ سراج بہ تہ ڳالهہ ڪئي هوندي، ڇاڪاڻ تہ ڪهاڻي سراج جي نالي سان ڇپيل آهي.“ [41] ڪهاڻيءَ جي ڳُر سسيفس جي هنن پڄاڻيءَ وارن جملن مان نڪري ٿي: ”ديوتائن جو سراپ ايترو ڇيچلائيندڙ نہ هو، جيترو منهنجي پنهنجي دنيا جي ماڻهن جو سراپ ڇيچلائيندڙ آهي، منهنجن پنهنجن جي ڪئي کان، شرم لڪائڻ لاءِ آءٌ هي گلا جو گانگهو تيسين پيو گهليندس، جيسين هي ماڻهو پنهنجو پاڻ پرمارن کان آجا ٿي، وري ونڊي ورڇي نہ کائيندا، پيار ۽ پورهئي جو امر مثال قائم نہ ڪندا“. [42]

”جيئن همينگوي جذبن (Passions) جو ڪهاڻيڪار آهي ۽ ڪردارن جي جذبن کي سهڻيءَ گفتگو جي ذريعي پيش ڪندو آهي، جيئن موپاسان انسان جي ڪمزورين کي نهايت فنڪاريءَ سان پنهنجي ڪهاڻين جو مواد بنائيندو آهي، جيئن اوهينري تجسس

واري پُڄاڻيءَ جي ذريعي، پنهنجي ڪهاڻين جي ڪردارن کي پڙهندڙن سان متعارف ڪرائيندو آهي، سندن چهرن تان ماسڪ لاهي، سندن اصل روپ ڏيکاريندو آهي. جيئن ٽالسٽاءِ انساني اخلاقي ڪمزورين ۽ لالچن کي پنهنجي آفاقي انداز ۾ ڪهاڻين ۾ ظاهر ڪيو آهي، جيئن ترگنيف پنهنجي لازوال ناولن / ڪهاڻين ۾ وچوڙي جي ذريعي محبت جي جذبن کي امر ڪري ڇڏيو آهي. . . . . . "[43] ٺئين ئي سراج به پنهنجين ڪهاڻين وسيلي سنڌي ماڻهن جي سماجي، معاشي ۽ نفسياتي مسئلن کي پنهنجي منفرد ڊڪشن ۾ بيان ڪيو آهي. سندس ڊڪشن جي حوالي سان ڊاڪٽر فهميده حسين لکيو آهي ته "سراج جي تخليقي ذات ۽ فني مهارت پنهنجي جاءِ تي اعليٰ آهي، پر سڀ کان وڌيڪ سونهن سندس ٻوليءَ ۾ آهي. سراج جي ڊڪشن جي پنهنجي هڪ سڃاڻپ آهي."[44] سراج پاڻ لکي ٿو ته "افسانوي ادب، ٻوليءَ جي سموري ادبي سرمائي جو هڪ آئينو آهي. جنهن ٻوليءَ جو افسانو عالمگير قدرن ۽ آفاقي حيثيت جو نشانبر نظر ايندو، ان ٻوليءَ جو سمورو ادب لافاني هوندو. افساني جي هيئت ۽ اسلوب مان پڻ ٻوليءَ جي ادبي منزل متعين ٿئي ٿي. موپاسان، چيخوف، لارينس، او هينري، موراويا وغيره جهڙن اديبن جون مختصر ڪهاڻيون پڙهڻ کان پوءِ هنن جي ٻوليءَ جي ادبي بلنديءَ جو فوراً اندازو ٿي وڃي ٿو. اهڙن اديبن افساني کي قصه گوئيءَ جي مٿيءَ مان فن جي عظيم شاهڪارن ۾ تبديل ڪيو آهي. سندن تراش خراش ۽ اسلوب جي ندرتن ۽ نت نين ايجادن افساني کي ادب ۽ آرٽ جو بت رعنا بنائي وڌو آهي."[45]

سراج پنهنجي مخصوص ڊڪشن سبب همعصر ڪهاڻيڪارن ۾ نمايان مقام رکي ٿو. سندس ڪهاڻي "رت ورني رات" مان هي ننڍڙو پيراگراف نه رڳو سندس حسين ٻولي پر ڪهاڻيءَ ۾ منظر نگاري ۽ احساسن جي پالوٽ جو هڪ عمدو مثال آهي:

> "ان ڏينهن سومل مينهن واءُ ڪري هُن وٽ پهتي هئي، ۽ هو اچرج مان سومل کي ڏسندو ئي رهجي ويو هو. نٿهڻ اُسَ ۽ تتل واريءَ تي ڊوڙيندي هن جي مهن جو ورن مَتجي ڪهنبو ٿي پيو هو. هن جي سهڪڻ تي هن ائين ڀانئيو هو جڻ ته رڻ پٽن ۾ ساهه پئجي رهيو هو. . . . سندس نرڙ وٽان ڳُتيل سينڌ تي وارَ وري آيا هئا. هن جي هنيانءَ ۾ هڪ پئجي ويو. الائي ڇا ٿيو هو؟ جڏهن سومل هن اڳيان بيهي، سهڪندي سهڪندي، گهڙي پل لاءِ هن کي گهوري ڏسندي رهي، تڏهن هن ائين ڀانئيو هو جڻ ته سومل هِن رِڻَ جي ڪا تاسايل، اُجايل هرڻي هئي، جنهن کي آخرڪار رُڃ بدران پاڻيءَ جو ڪو جهرڻو نظر اچي ويو هو."[46]

”رت ورني رات“ سراج جي لکيل شاندار ڪهاڻين مان هڪ آهي. هيءَ ڪهاڻي پنهنجي پلاٽ، ٻولي، ماحول، منظر نگاري، جذيات نگاري، تجسس ۽ شاندار انجام وارين خوبين سبب هڪ ڀرپور ۽ ڪامياب ڪهاڻي آهي. ڪهاڻيءَ جي شروعاتي پيراگراف ۾ ڪيڏي نه حسين تشبيهه ڏنل آهي: ”ان ڪليل نانگي آسمان کي ڏسي، هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ ته رات پنهنجو نيرو ڪارو اگهاڙو جسم تارن جي چُنيءَ ۾ لڪائيندي شرمائڻ لڳي هئي.“ (47) تر جي ماحول ۾ لکيل هيءَ پريم ڪهاڻي جنهن ۾ احساسن جي عجيب پالوٽ آهي، جذبن جو انوکو وهڪرو آهي، ڏک ۽ سُک جا منظر آهن. سراج جي هيءَ ڪهاڻي اصل ۾ سُڪار کان ڏڪار ۽ زندگيءَ کان موت جي ڪهاڻي آهي. هيءَ ڪهاڻي پڙهندي قاري ڇيئي ويهندو ته سرحدن جي باهه پيار کي ساڙي وجهي ٿي. ’هن ڪهاڻيءَ ۾ حسرتن جو خون ٿيندي ڏيکاريل آهي. ”رت ورني رات“ پهريون ڀيرو 1967ع ۾ ”نئين زندگيءَ“ ۾ ڇپي پر ان جو آخري پيراگراف ڪٽيو ويو هو سراج اها ڪهاڻي پنهنجي اصلي حالت ۾ آخري پيراگراف سميت پنهنجي ڪتاب ”اڻون ماڻهو“ ۾ شايع ڪئي. هن ڪهاڻيءَ ۾ سراج ٻڌائڻ چاهيو آهي ته سرحدن تي هلندڙ جنگ ۾ بي گناهه ۽ معصوم ماڻهن جو خون وهي ٿو. هن ڪهاڻيءَ ۾ ان خاڪ ۽ خون جي هوليءَ ۾ ٻن پريمن کي به جلندي ڏيکاريو ويو آهي. پريمي جيڪو ڏڪار کان پوءِ هڪ نئين آس سان پنهنجي وطن وري ٿو ته پنهنجن ڪکن کي آڳ جي مچ ۾ وڪوڙيل ڏسي ٿو ۽ ڪيس پنهنجي پريميڪا جو خيال اندران ئي اندران ڪيس ڇڪناچور ڪري وجهي ٿو. جلندڙن گهرڙن جي آس پاس ڪيس رڳو هڪ عاج جا چوڙا پيل ٻانهن ملي ٿي، جنهن کي هو سڃاڻي ٿو ۽ ڇمي ٿو پر سرحد پار کان آيل هڪ انڌي گولي سندس ميڃالو ڪيري وجهي ٿي. ڪهاڻيءَ جو آخري پيراگراف جيڪو ”نئين زندگيءَ“ جي ايڊيٽر شمشير الحيدري ڪٽي ڇڏيو هو ان ۾ سڀ ڪجهه بيان ٿيل آهي. اوهان پاڻ پڙهي ڏسو:

”بارڊر پوسٽ تي ٻنهي ملڪن جا ڪمانڊر، لاشن، زخمين ۽ قيدين جي مٽا سٽا لاءِ گڏ ٿيا هئا، جڏهن هن جو لاش هيٺ لاٿائون ته هن جي آڪڙيل ڀاڪر ۾ اچا تائين هڪ ٻانهن هئي، جنهن کي ڻونٽ کان هيٺ عاج جي ٻانهين پيل هئي، ۽ ان جو عاج رتائجي ويو هو.

هڪڙي ڪمانڊر لاش تي نظر وڌي: ”نه، هي اسان جو نه آهي...!“

ٻئي ڪمانڊر ساڳئي لاش تي نظر وڌي، ۽ ڪنڌ ڌوڻيندي چيائين: ”هي اسان جو به نه آهي....“

ڪمانڊرن لاءِ مسئلو پيدا ٿي پيو. هن لاش کي ۽ هن ٻانهن کي ڇا ڪن: ساڙين يا پورين؟ هو ڪجھ وقت ان مسئلي تي بحث ڪندا رهيا، پر ڪنهن به نتيجي تي پهچي نه سگهيا... ۽ هن جو لاش ۽ وڍيل ٻانهن، اهو سوال پڇندا رهيا!“ (48)

پنهنجي تخليقي سفر ۾ جتي سراج سنڌي افسانوي ادب ۾ اڻ مٽ نشان ڇڏيندڙ ڪهاڻيون لکيون آهن، اتي ڪي هلڪيون ڦلڪيون روايتي ڪهاڻيون به لکيون آهن، جن ۾ ڪو گهرو تاثر، ڪو نئون خيال يا ڪنهن به قسم جي فني جدت موجود نه آهي. اهڙين ڪهاڻين مان هڪ ”ڏوريان ڏوريان مَ لهان“ آهي. هي هڪ روايتي پيار ڪهاڻي آهي، جنهن کي ”ايک انار دو بيمار“ جي جملي ۾ سمائي سگهجي ٿو. ٻه پيترون آهن، جيڪي پنهنجي سوٽ مٿان فدا ٿيڻ لاءِ تيار آهن. هن ڪهاڻي ۾ جوانيءَ جي سرحدن کي ڇهندڙ نوجوانن ۾ پيدا ٿيندڙ جنسي جذبن ۽ نفسياتي مونجهارن واري بنيادي نڪتي کي بيان ڪيو ويو آهي. ڪهاڻيءَ جا ڪجهه بيانيه تشبيهي جملا ۽ مڪالما دل ڇُهندڙ آهن. جيئن:

- ريتي سندس پيرن هيٺان ائين کسڪڻ لڳي، ڄڻ ته زندگي هن جي پيرن هيٺان کسڪي رهي هئي. “ (49)
- هو جڏهن به هڪ ٻئي جي سامهون ٿيندا هئا، تڏهن هنن کي ائين محسوس ٿيندو هو ڄڻ ته ڪو زخمي ڪبوتر پنهنجا پَرَ سوئي، پنهنجي ئي وجود ۾ گم ٿيڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. (50)
- هن ائين پانئيو ڄڻ ته هوائي جهاز جي ڪنهن حادثي ۾، رحم ڪائي، ڪنهن هن جي پُٺن سان پيراشوٽ ٻڌي ڇڏي هئي. (51)

جتي ڪهاڻيءَ ۾ اهڙا سهڻا جملا موتين جيان ٽاڪيا ويا آهن، اتي اردو جي اثر هيٺ ”نازوءَ جي ٻچي. . . . “ جي لفظن سان شروع ٿيندڙ ڊائلاگ به موجود آهن. سنڌيءَ ۾ ٻچيءَ جي معنا ڪجهه ٻي آهي.

سراج جي ڪهاڻين مان ”فراڊ“ هڪ منفرد ڪهاڻي آهي. هيءَ ڪهاڻي مذهب جي نالي ۾ عابد ۽ زاهد انسانن جو حقيقي روپ ڏيکاري ٿي. هي ڪهاڻي نه آهي پر انسانيت جي ڪپيل ڳلي مان نڪتل هڪ دردناڪ دانهن آهي. پنهنجي آرٽ ۽ ڪرافٽ جي لحاظ کان ”فراڊ“ هڪ نهايت ئي دلچسپ ڪهاڻي آهي، جنهنجي مرڪزي خيال ۾ اهو نڪتو بيان ڪيل آهي ته هر مرد جي نفسيات جي ڪنهن نه ڪنهن ڪنڊ ۾ هڪ حيوان لڪل رهي ٿو ۽ خاص ڪري عورت سان سندس ظاهري سلوڪ جي حقيقت هڪ فراڊ کان وڌيڪ ڪجهه به ناهي. . . . . . “ (52) هن ڪهاڻي جي پڄاڻي تي قاري جي ذهن ۾ هڪ سوال گونجندو رهي ٿو ته ”ڇا مذهب ۽ عقيدو ڪنهن جي جان بچائڻ کان روڪي ٿو؟“

اهڙيءَ طرح سراج جي ڪهاڻي ”دل جا پاڇولا“ پنهنجي موضوع ۽ معيار جي لحاظ کان سراج جي هڪ سني ڪهاڻي آهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ مٿين طبقي جي شهري زندگيءَ جي اهڙن پاسن تان پردو کنئيو ويو آهي، جيڪي ڪريہ ڏيندڙ آهن. هيءَ انساني ڪڌاين

۾ ڪم ظرفين جي ڪهاڻي آهي. انساني احساسن کي ڪُچلي ترقي ماڻڻ جي جستجو ڪرڻ ڪيڏي نہ حقير ۽ غليظ سوچ آهي، پر ماڻهو عهدن ۽ رتبن اڳيان انساني وقار ۽ رشتن کي چڪيا تي چاڙهڻ ۾ دير ئي نہ ٿو ڪري. سراج ”دل جا پاڇولا“ ۾ ’صفو‘ جي ڪردار کي هڪ اهڙي ذهني ۽ نفسياتي ڪشمڪش ۾ مبتلا ڏيکاريو آهي، جنهن کي زندگيءَ جو ڪو بہ سُک سُک نہ ٿو لڳي، ڇوتہ ان ۾ مصنوعيت ۽ نمائشي انداز آهي. هن ڪهاڻيءَ جو هنن لفظن ۾ ڳر ڪيڍي سگهجي ٿو: ’زندگيءَ جي عارضي چمڪ دمڪ جي ڪا بہ اهميت نہ آهي. ڪڏهن ڪڏهن هزار رونقن باوجود زندگي بي چسي ۽ بي رونق بڻجي وڃي ٿي. هاءِ فاءِ لائيف گذاريندڙن جو جيون بہ ڪڏهن ڪڏهن ڪنهن مهاڻي کان بہ بدتر هوندو آهي. پيار کان سواءِ اڪثر رشتا بي معنا بڻجي ويندا آهن ۽ ڏيکاءُ ماڻهوءَ کي اندران ئي اندران اڏوهيءَ جيان کائي کوکلو ڪري ڇڏيندو آهي. بي چسي زندگيءَ کان موت بهتر آهي. ‘ ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي لکيو آهي تہ ” ”فراڊ“ ۾ ”دل جا پاڇولا“ انهن ڪهاڻين جي پس منظر ۾ بہ ڪا نہ ڪا مغربي تخليق پنهان ڏسڻ ۾ اچي ٿي. اهي مغربي ٻولين جي ڪهاڻين تان آزاد ترجمو آهن يا تہ انهن مان مرڪزي خيال ورتو ويو آهي، جن کي ڪهاڻيڪار هوشياريءَ سان سنڌي زندگيءَ ۾ ماحول ۾ بدلايو آهي. “[53]
سراج وسيع مطالعو رکندڙ اديب هو. تنهن ڪري سندس ڪهاڻين تي مغربي ادب جا پاڇولا ممڪن آهن. پر عرساڻي صاحب مٿين تنقيد ڪندي ڪو بہ ثبوت نہ ڏنو آهي ۽ رڳو پنهنجو انومان ظاهر ڪيو آهي.

سراج جي جديد سنڌي ڪهاڻيڪارن ۾ حيثيت ۽ سڃاڻپ ان ڪري بہ ڏار آهي جو هو پنهنجي لکڻ جي اسٽائيل کي تبديل ڪندو رهيو ۽ هن ڪنهن هڪ گهاڙيٽي ۾ نہ لکيو. هن جي ڪهاڻين مان ان جو هڪ سٺو مثال سندس ڪهاڻي ”هڪ مڙدو ٽي لاشا“ پڻ آهي. سراج هن ڪهاڻيءَ ۾ سماج جي پرندڙ قدرن کي وائکو ڪيو آهي. هن ڪهاڻيءَ جو مُک ڪردار جيڪو هڪ اصغر جڏهن بئريسٽر بڻجي وطن واپس اچي ٿو تہ ڄڻ هڪ نئون ماڻهو ٿي اچي ٿو. اها تبديلي ڪا مثبت نہ هئي. هو اها ڊگري وٺي ڄڻ پنهجي روح تان احساس جو لباس لاهي آيو هو. اصغر جيڪو اڳي هڪ آدرشي انسان هو ۽ ماڻهن جي درد کي محسوس ڪندو هو سو بي حس بڻجي چڪو هو. ڪهاڻيءَ جي مهڙين پيج تي ئي لکيل آهي تہ ”اڳي جو هو ڪا سماجي برائي ڏسندو هو تہ سندس دل ڪڙهڻ لڳندي هئي، هاڻي ساڳي برائي ڏسي هن کي هڪ اٽلڪي خوشي محسوس ٿيندي هئي. “[54] ڇوتہ هاڻي ماڻهن جو درد ۽ سندن مسئلا ئي هن جو ڪاروبار بڻجي چڪا هئا. هن ڪهاڻيءَ ۾ سراج اها ڳالهہ سمجهائڻ چاهي آهي تہ ’وڪالت جو پيشو اڪثريت کي بي حس بڻائي ڇڏي ٿو. وڏا پڙهيا لکيا ۽ بئريسٽر بہ ضمير فروشيءَ واري ڏنڏي تي لهي پون ٿا. انهن جي اندر مان احساس مري وڃي ٿو. سماجي حقيقت نگاري واري هن ڀرپور ڪهاڻيءَ ۾ سراج سنڌي

سماج جو ڪربناڪ چھرو ڏيکاريو آهي. هن ڪهاڻيءَ جي مُک ڪردار بئريسٽر صاحب جي اڳيان روز هڪ پوڙهو سندس ضمير کي جنجهوڙڻ تہ اچي ٿو پر هن جو ضمير تہ مري چڪو هو. اهي ٽي پوڙها، جيڪي هن جي سامهون آيا هئا هن کي ٽي لاش پئي لڳا، اهي ٽي پوڙها، ڪهاڻي جا ڪردار تہ آهن پر سماج ۾ غربت، مفلسي، تنگ دستي ۽ بي انصافيءَ جون علامتون بہ آهن. اهو پوڙهو جيڪو سردخاني ۾ پيل آهي، سو پڻ اصغر جي ضمير کي جاڳائي نہ ٿو سگهي. اصل ۾ هو پاڻ مري چڪو هو ۽ اهي ٽي پوڙها جن کي هو لاش سمجهي پيو انهن سان گڏ هڪ مڙدو اُهو پاڻ ئي هو.

سراج جي شاهڪار ڪهاڻين مان هڪ ڪهاڻي "انون ماڻهو" آهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ هن ڪٿي ڪٿي علامتي انداز بہ اپنايو آهي. هيءَ ٽارچر سيل ۾ جنم وٺندڙ ڪهاڻي آهي. هي ڪهاڻي آمراڻي دور ۾ آزاد انسانن سان ٿيندڙ عقوبتن کي وائکو ڪري ٿي. هي ڪهاڻي عقوبت خاني ۾ ابتي ٽنگيل هڪ اهڙي سگهاري انسان کي مرڪز بڻائي ٿي، جيڪو شديد تشدد بعد بہ جبر اڳيان گوڏا ٽيڪڻ لاءِ تيار نہ آهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ رڳو هڪ سگهاري انسان جي اذيت جي ڪٿا ئي بيان نہ ٿيل آهي پر ان ۾ هڪ پوري دور جي ڪربناڪين جي عڪاسي بہ موجود آهي. ڪهاڻيءَ جي شروعات هنن جملن سان ٿئي ٿي "تنهن رات هن کي ابتو ٽنگيو هئائون. . . تنهن رات آسمان تي ٿوهر ڄمي پيا هئا!" اڳتي هلي ڪهاڻي جو هڪ منظر چٽيندي ٻڌايل آهي تہ "هيءَ تڏهن جي ڳالھ هئي، جڏهن خاڪي ڊريس جو مستطيل اجا ڪونہ ٺهيو هو. اجا فقط ڪاٺ جو ماڻهو هو جنهن جي هڪڙي هٿ ۾ نيٽ جو لڪڻ هو ۽ ٻئي هٿ جي وچين ۽ ڏسٽي آڱر جي وچ ۾ دُکيل سگريٽ هو. " ابتو ٽنگيل ماڻهو اصل ۾ ڪهاڻيءَ جو نائون ماڻهو هوندي بہ انون ماڻهو آهي. انون ماڻهو اهو هيو. جنهن پنهنجي رائيفل پنهنجي ڪاڏيءَ هيٺ رکي، گهوڙو دٻائي ڇڏيو هو. جڏهن ابتو ٽنگيل ماڻهوءَ کي اذيت خاني ۾ موجود هڪ ماڻهوءَ جا هي جملا ٻڌي ٿو تہ "جڏهن ڳوٺ تي چڙهائي ٿي تہ تڏهن هن (انين ماڻهوءَ) فائر کولڻ کان انڪار ڪيو ۽ لاچار هن کي شوٽ ڪرڻو پيو. " تہ ابتي ٽنگيل ماڻهو کي لڳي ٿو تہ هو بہ انون ماڻهو ئي آهي. ڪهاڻيءَ جي پڇاڙي هنن جملن سان ٿئي ٿي:

"ڪاٺ جو ماڻهو خاڪي ڊريس جو مستطيل ٺڄي ويو. آسمان جي ٽڪنڊي ۾ بي انداز تارا جهرمر ڪرڻ لڳا، روشنيءَ جي ٿوهر ۾ انڊلٺ جا رنگ پرجڻ لڳا ۽ انهيءَ ست رنگي نور ۾ هن کي انو ماڻهو نظر آيو جنهن جي هٿ ۾ رائيفل هئي. ڪا آس مرڪ ٺڄي هن جي ڇيريل ڇچريل چپن جي ڦوڦينڊن ۾ ڦهلجي وئي ۽ هن پنهنجو سمورو ست آخري پساهن ۾ گڏ ڪندي چيو:

"مان اوهان کي ڪجھ نہ ٻڌائيندس. "

ڪهاڻي ”انڌن ماڻهو“ پنهنجي پختي ٻولي، ٽريٽمينٽ، منظر نگاري ۽ تجسس وارين خوبين سان ڀرپور آهي. هي شاندار تشبيهن، استعارن ۽ مڪالمن سان سينگاريل ڪهاڻي آهي. هن ڪهاڻيءَ جا رڳو هي ٻه ٽي جملا ئي پڙهي ڏسجن:

- آسمان جو ٽڪنڊو ۽ روشنيءَ جو ٽوهر، ڪنهن خواب جي چوسول تي هن جي نظر جي سفر ڪان اوجهل ٿي ويا.
- هن جي ڳنن جي ڏنوڻ ۾ اهي لفظ ڏنئون ڏنئون ڪرڻ لڳا.
- ليٽ جي لَڪڻ جي شپڪي جو آواز، ڪاٺ جي ماڻهوءَ جي سهڪڻ جو آواز ۽ هن جي ڦڦڙن مان چيپاٽجي نڪرندڙ آواز، انهن آوازن ۾ هڪ نئون رشتو پيدا ٿي پيو هو.
- ان دڙڪي ڪي ڪو جسم نه هو ۽ ڪنهن خيالي ڦوڪڻي وانگر هن جي مٿان ڦرڻ لڳو.

سراج جو مجموعي طور سنڌي ٻوليءَ ادب لاءِ ڪيل ڪم بيشڪ وڏي اهميت رکي ٿو پر خاص طور هڪ ڪهاڻيڪار طور به هن جي حيثيت سنڌي ٻوليءَ جي ٽريندبو سيٽر ڪهاڻيڪارن واري آهي، اسان هن اڀياس جي بنياد تي اهو چئي سگهون ٿا ته سراج سنڌي ڪهاڻيءَ جو سراج آهي، جنهن جي روشني سدا قائم رهڻي آهي.

نتيجو:

سراج پنهنجي دور جي نمايان ڪهاڻيڪارن ۾ ڳڻيو وڃي ٿو. هن جي ڪهاڻين ۾ انساني الميا ۽ بدلجندڙ سماجي قدرن جون تصويرون ڏسي سگهجن ٿيون. سراج جي ڪهاڻين جا گهڻا ڪردار ڏرتيءَ جي ڪُک مان ڄايل آهن، پر هن جي ڪهاڻين ۾ عام انساني ڪردارن سان گڏ ڪي ديومالائي ڪردار به نظر اچن ٿا، پر انهن کي هو علامتون بڻائي ٿو. اهڙي طرح ڪن جيئرن جاڳندن ڪردارن مان به علامتي معنائون ڪيڍي ڏئي ٿو. سراج جي ڪهاڻين ۾ سرمائيداري نظام جي اثر هيٺ ايندڙ تبديلين جا نشان نظر اچن ٿا. هو پنهنجين ڪيترين ئي ڪهاڻين ۾ پيڙيل طبقي جو نمائندو لڳي ٿو. سراج جِي سماج جي بدلجندڙ حالتن تي گهري نظر هئي، تنهن ڪري هن پنهنجين ڪهاڻين ۾ نئين دور جي مسئلن، نفسياتي مونجهارن ۽ انساني الميا ۽ پيڙائن کي موضوع بڻايو. هن جي ڪهاڻين ۾ سندس تجربي، مشاهدي ۽ مطالعي جا اثر نمايان آهن.

سراج جون ڪهاڻيون ڪنهن هڪ اسلوب ۾ لکيل نه آهن. هن پنهنجي ڪهاڻين کي نون نون ۽ جديد قالبن ۾ پيش ڪيو آهي. سراج جي ڪهاڻين جي ٻولي ڏيان ڇڪائيندڙ آهي. خاص طور هن پنهنجين ڪهاڻين ۾ ڪردارن جي سماجي رتبي ۽ نفسيات مطابق مڪالما ڏنا آهن. هن جي ڪهاڻين جا گهڻا ڪردار شهري زندگي وارا

آهن. تنهن ڪري سندس ڪهاڻين ۾ ڪاسموپوليٽن ڪلچر ۽ شهري ماحول جي عڪاسي ملي ٿي. پنهنجي تخليقي سفر ۾ جتي سراج سنڌي افسانوي ادب ۾ اڻ مٽ نشان ڇڏيندڙ ڪهاڻيون لکيون، اتي ڪي هلڪيون ڦلڪيون ۽ روايتي ڪهاڻيون بہ سرجيون. هن جي ڪن ڪهاڻين تي ترجمي جو گمان بہ ظاهر ڪيو ويو آهي. وسيع مطالعو رکندڙ سراج جديد سنڌي ڪهاڻيڪارن ۾ هڪ نمايان مقام رکي ٿو. بيشڪ هن جون ڪهاڻيون قاري کي پنهنجي حسين ٻڪشن ۽ انوکي اٽت سبب پنهنجي سحر ۾ جڪڙي رکڻ جي قوت رکن ٿيون.

مددي ڪتابن ۽ رسالن جا حوالا

1. سومرو رفيق: ”سليم چنا جي ڪهاڻين جو جائزو“ (مضمون) تہ ماهي اوسر 2 اونهارو چيف ايڊيٽر: ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي، اوسر پبليڪيشن، حيدرآباد، 1997ع
2. حميد محمد شاهد: ”اردو افسانہ صورت و معاني“ نيشنل بڪ فائونڊيشن، اسلام آباد، 2006ع
3. آفاقي اقبال ڊاڪٽر: ”اردو افسانہ - فن، هنر اور متني تجزيي“ فڪشن هائوس لاهور، 2012ع
4. ساڳيو ص 50
5. ساڳيو ص 40
6. ساڳيو
7. فهميده حسين ڊاڪٽر: ليکڪ: سراج، ”درد ڪهاڻيون“ روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 2014ع
8. ميمڻ انيس: ”جي هانءُ نہ هارين ڪوهيارل!“ (تاثر) ”سنڌ جو ديومالائي ڪردار - سراج“، مرتب: تاج جويو، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو 2013ع
9. سراج: ”اڻون ماڻهو“ نيو فيلڊس پبلڪيشن، حيدرآباد، 1985ع
10. عرساڻي شمس الدين ڊاڪٽر: ”آزاديءَ کانپوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1982ع
11. ميمڻ غفور ڊاڪٽر: ”سنڌي ادب جو فڪري پس منظر“، شاهہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي يونيورسٽي، 2002ع
12. مغل غلام نبي: ”سون جهڙو ماڻهو: سراج“ (مضمون) ”سنڌ جو ديومالائي ڪردار - سراج“، مرتب: تاج جويو، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 2013ع
13. بروهي علي احمد: ”سياري جي هڪ رات“ (ڪتاب جو مهاڳ)، شهباز پبليڪيشن، حيدرآباد، 1958ع
14. سراج: ”درد ڪهاڻيون“ روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 2014ع
15. ساڳيو ص 19

16. ساڳيو ص 21
17. ساڳيو ص 22
18. ساڳيو ص 23
19. گيانچنداڻي سوڀو: "سراج، منهنجو بهترين دوست" (تاثر) "سنڌ جو ديومالائي ڪردار - سراج"، مرتب: تاج جويو سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو 2013ع
20. سراج: "درد ڪهاڻيون" روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو 2014ع
21. ثميره زرين: "مهراڻ جون ڇوليون"، پاڪستان پبليڪيشن حيدرآباد، 1962ع
22. عرساڻي شمس الدين ڊاڪٽر: "سنڌي ادب جي ارتقائي تاريخ"، اوسر پيڙهڪا اشاعتاڻو حيدرآباد، 2009ع
23. ساڳيو ص 154
24. عرساڻي شمس الدين ڊاڪٽر: "آزاديءَ کانپوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو 1982ع
25. سراج: "درد ڪهاڻيون" روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو 2014ع
26. ساڳيو ص 35-36
27. ساڳيو ص 24
28. عرساڻي شمس الدين ڊاڪٽر:"فن ۽ ڳڻ - رفيق سومري جي ڪهاڻيڪاريءَ جو جائزو" (مضمون) ٽه ماهي "اوسر 1" چيف ايڊيٽر: ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي، اوسر پبليڪيشن حيدرآباد، 1995ع
29. جوڻيجو عبد الجبار ڊاڪٽر: "سنڌي ادب جي تاريخ" (ٽئين ڀاڱا گڏ)، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو 2003ع
30. ساڳيو ص 706
31. عرساڻي شمس الدين ڊاڪٽر: "آزاديءَ کانپوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو 1982ع
32. آغا سليم: "سنڌي ادب ۾ ڪي غلط روايتون" (مضمون) "آغا سليم - شخصيت ۽ فن" مرتب: هڪڙو انور فگار ڊاڪٽر، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو 2019ع
33. آفاقي اقبال ڊاڪٽر: "اردو افسانہ - فن، هنر اور متني تجزيي" فڪشن هائوس لاهور، 2012ع
34. عرساڻي شمس الدين ڊاڪٽر: "آزاديءَ کانپوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو 1982ع
35. سراج: "درد ڪهاڻيون" روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو 2014ع
36. سراج: "اڻون ماڻهو" نيو فيلڊس پبلڪيشن، حيدرآباد، 1985ع
37. شيخ اياز: مهاڳ "درد ڪهاڻيون" ليڪڪ: سراج، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو 2014ع
38. ميمڻ غفور ڊاڪٽر: "سنڌي ادب جو فڪري پس منظر"، شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي يونيورسٽي، 2002ع

39. عرساڻي شمس الدين ڊاڪٽر: ”سنڌي ادب جي ارتقائي تاريخ“، اوسر پيڙهڪا اشاعتاڻو حيدرآباد 2009ع
40. عرساڻي شمس الدين ڊاڪٽر: ”آزاديءَ کانپوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو 1982ع
41. آغا سليم: ”سنڌي ادب ۾ ڪي غلط روايتون“ (مضمون) ”آغا سليم - شخصيت ۽ فن“ مرتب: هڪڙو انور فگار ڊاڪٽر، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو 2019ع
42. سراج: ”درد ڪهاڻيون“ روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو 2014ع
43. سومرو رفيق: ”سليم چنا جي ڪهاڻين جو جائزو“ (مضمون) ٽه ماهي اوسر 2 اونهارو چيف ايڊيٽر: ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي، اوسر پبليڪيشن، حيدرآباد 1997ع
44. فهميده حسين ڊاڪٽر: ليڪڪ: سراج، ”درد ڪهاڻيون“ روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو 2014ع
45. سراج: ”درد ڪهاڻيون“ روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو 2014ع
46. سراج: ”اٿون ماڻهو“ نيو فيلڊس پبلڪيشن، حيدرآباد 1985ع
47. ساڳيو ص 9
48. ساڳيو ص 18
49. سراج: ”درد ڪهاڻيون“ روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو 2014ع
50. ساڳيو ص 68
51. ساڳيو ص 72
52. عرساڻي شمس الدين ڊاڪٽر: ”آزاديءَ کانپوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو 1982ع
53. ساڳيو ص 395
54. سراج: ”اٿون ماڻهو“ نيو فيلڊس پبلڪيشن، حيدرآباد 1985ع